

שיעור הלכתי שבועי מפי מורנו ורבנו
הרה"ג דוד שלום נקי שליט"א
מו"צ ומחבר סדרת הספרים "בהלכה ובאגדה"

השיעור נמסר בימי ראשון בשעה 18:00
בבית המדרש הגדול "ברכת יצחק" דימונה

והתענג בדשן

"והתענג בדשן נפשכם, הסו אַזְנַנְכֶם וּלְכוּ אֵלַי, שְׁמַעוּ וְתַחֲיֵי נַפְשְׁכֶם" (ישעיה נהב)

ותן טל ומטר לברכה

זוכר אם אמר או לא, עליו לחזור, כי בקיץ זה סימן קללה, ומן הסתם הוא אמר כמו שרגילה לשונו לומר "מוריד הגשם". מזה למדנו גם לעניינינו, אדם כל הקיץ אמר "ברכנו", עכשיו ב-ז' בחשון אומרים לו תגיד "ברך עלינו", לוקח לו זמן להתרגל שלושים יום, לכן אם הוא מסופק אם אמר "ברך עלינו", תוך שלושים יום צריך לחזור, כי מן הסתם אמר "ברכנו".

תשעים פעם

ג. כותב מרן השלחן ערוך (ס"ס קיד) בשם מהר"ם מרוטנבורג, שאם אדם ירגיל את לשונו, ויחזור בט"ו בניסן 90 פעם "רב להושיע מוריד הטל", "רב להושיע מוריד הטל", הלשון שלו תתרגל לנוסח הנכון, ומן הסתם הוא יאמר טוב. ולמה דוקא 90 פעם? כי ב-30 יום לשונו מתרגלת לנוסח הנכון, ובסך הכל ישנן 90 תפילות. לכן אף שהמסתפק ב-30 יום מ-ז' בחשון אם אמר "ברך עלינו" או ברכנו", צריך לחזור, אבל אם חזר 90 פעם "רופא חולי עמו ישראל ברך עלינו", "רופא חולי עמו ישראל ברך עלינו", הלשון שלו כבר התרגלה, ומספק אינו חוזר. זו עצה טובה, שכדאי להשתדל בה מאד. גם אם עד היום הוא לא אמר 90 פעם, טוב מאד שיגיד היום, כבר עברו שבועיים אז יאמר עוד 45 פעם.

עצה טובה

ד. כותב תלמידו של הרשב"א בספר "צרור החיים", שמעתי מפי מורי הרשב"א, שכך נהג רבו הרמב"ן, שכל הזכרה חדשה [כמו 'מוריד הטל' 'ברכנו', 'ברך עלינו'], היה אומר אותה בתפילה בקול רם 30 יום.

גם מה שהוציאו בשנים האחרונות סידורים "דרכי אבות" של המרוקאים, והביאו שם כל מיני נוסחאות שאומרים שכן התפללו במרוקו - מי שבא ממרוקו ורגיל בנוסח הזה, שיבושם לו, אבל לעשות דבר כזה ולפרסם אותו בכל מקום, זה לא נכון. כי אם מביאים אותם לבית הכנסת, ויש גם זה וגם זה, ניחא, מי שרוצה מתפלל בסידורים הרגילים, מי שרוצה מתפלל בדרכי אבות. אבל לצערנו הרב, ישנם גבאים שמוציאים את כל הסידורים הרגילים, אתה בא להתפלל, אתה רוצה סידורים שלך, חזון עובדיה, יחווה דעת, כוונת הלב - אין סידורים כאלו, הכל רק "דרכי אבות". ויש שמה כל מיני שינויים בתפילה. עולה חזן, מסכן מתבלבל באמצע החזרה. רובם ככולם רגילים לומר "וחננו מאתך חכמה בינה ודעת", והוא קורא מה שכתוב שם "וחננו מאתך דעה בינה והשכל", זה הנוסח של האשכנזים - וכתוב אותו שם. זאת ועוד, הדור הצעיר ובעלי תשובה חדשים שעדיין לא בקיאים בנוסח התפילה, הם לוקחים את הסידור הזה וחושבים 'זהו, זה התפילה', וזה לא נכון, וכי כולם נהיו מרוקאים?! וכי אין בארץ עוד עדות: עירקים, חאלבים, פרסים, תוניסאים, טורקים ועוד ועוד? לנו יש לנו קבלה מרבנו האר"י בדיקו מה הנוסח, והם באים לשנות סדרי בראשית?! לכן ישנן בתן כנסת שלא מסכימים בשום אופן להכניס את הסידורים האלה - והם צודקים. זה פשוט מבלבל את כל הציבור. לכן הכי טוב שאדם ילך בדרכי רבותינו, בנוסח שתיקן לנו האר"י ז"ל. וכבר מרן רבנו עובדיה, עשה לנו סדר, והחזיר עטרה ליושנה גם בנוסחאות התפילה (שר"ת יביע אומר חלק ח סימן יא ועוד), כמו "שובר אויבים ומכניע זדים", יש סידורים שכתוב "מכניע מינים", כמו הבן איש חי. ומרן הביא את הירושלמי, מי יכול לחלוק על ירושלמי, על ראשונים מפורשים שכתבו "שובר אויבים ומכניע זדים". גם במדרש כתוב הנוסח מכניע זדים ולא מכניע מינים. לכן מרוקאי שרוצה להידבק דווקא במנהגי מרוקו, שיבושם לו ויתפלל ב"דרכי אבות", אבל חלילה לאותם גבאים שיוציאו מבתי הכנסת את כל הסידורים שרגילים בהם רוב עם ישראל רבות בשנים, זה לא נכון לעשות דבר כזה בשום אופן.

ברך עלינו וברכנו. נוסח אחיד. נוסח מרוקו. עצה טובה של הרמב"ן לא לשכוח. האחריות על החזן לומר בקול רם להזכיר לציבור. סעודת ראש חודש ברוב עם. שכח ברך עלינו. טעה ולא אמר "אתה חוננתנו". למה לא אומרים "ספק ברכות להקל" בתפילה? דין טעה בעשרת ימי תשובה בברכת "המלך המשפט". חלם בקריאת שמע או בעמידה, מאיפה ימשיך?

שבח ובקשה

א. בסייעתא דשמיא ב-ז' בחשון מתחילים לומר "ותן טל ומטר לברכה", "ברך עלינו". הגמרא אומרת במסכת תענית (ד ס"א) שישנה שאלה, וישנה הזכרה. הזכרה, זה שבח של הקב"ה, שאנחנו אומרים "משיב הרוח ומוריד הגשם", שאלה זו בקשה, מבקשים מהקב"ה שיוריד גשם: "ותן טל ומטר לברכה".

שלושים יום

ב. מרן הבית יוסף (סימן קיד) מביא את הירושלמי על אדם שמסופק בקיץ, אם אמר "מוריד הטל" או "משיב הרוח ומוריד הגשם", ומכיון ששלושים יום, מה שלמדה - רגילה לשונו הוא מזכיר, לכן עד שלושים יום מתחילת ההזכרה, ט"ו בניסן עד ט"ו באייר, אם הוא לא

אנחנו הספרדים אומרים "ברך עלינו" בחורף, ו"ברכנו" בקיץ. האשכנזים אומרים "ברך עלינו" כל השנה, רק הם משנים: בקיץ "ותן ברכה על פני האדמה", ובחורף "ותן טל ומטר לברכה על פני האדמה", זה כל ההבדל, כי זה עיקר הנוסח "ותן טל ומטר לברכה...". ואילו התימנים נוהגים לומר תמיד כל השנה "ברכנו", וגם הם משנים את הנוסח בחורף, ותן טל ומטר על פני האדמה. וכל אחד יתפוס כמנהג אבותיו, תימנים ברכנו, אשכנזים ברך עלינו, והספרדים כדעת האר"י ז"ל, ככל נוסחאות התפילה שלנו שהן על פיו, והוא כתב כך, בקיץ לומר "ברכנו", ובחורף "ברך עלינו". יש רמז יפה לזה ממה שאנו אומרים בתפילה: "וטוב בעיניך לברכנו ולברך את כל עמך ישראל", וטוב בעיניך - מה טוב? ל"ברכנו" ר"ב [עלינו] - כמו נוסח הספרדים...

בזמנו רצו לעשות נוסח "אחיד" בצבא, שיתפללו כולם בנוסח אחיד. ומרן זצ"ל בשו"ת יחווה דעת (ח"ג ט"ו) כתב על זה דברים חריפים. לא רק מרן, גם הרב יוסף משאש רבה של חיפה ועוד, איזה נוסח אחיד זה? זה נוסח של אשכנזים. האשכנזים - יש להם נוסח ספרד, ונוסח אשכנז. הנוסח האחיד - דומה לנוסח "ספרד". הוא דומה מעט מן המעט לספרדי כמו ב"שיר של יום" בנוסח אשכנז לא אומרים "תפילה לדוד", ר"בית יעקב, ואילו בנוסח ספרד אומרים כמו הספרדים, אבל רובו ככולו אשכנזי. הנה רבנו האר"י כותב, שבברכת המינים מתחילים "למינים ולמלשינים אל תהי תקוה", ואילו בנוסח ספרד כתבו: "ולמלשינים אל תהי תקוה". לפי רבנו האר"י אומרים "שמע קולנו ה' אלוקינו אב הרחמן", ואילו בנוסח ספרד הפכו את הנוסח, "אב הרחמן שמע קולנו". לכן הנוסח הספרדי האמיתי הוא הנוסח שלנו על פי האר"י ז"ל (עיין שר"ת יביע אומר חלק ו סימן ז).

אתה ה' מברך השנים", ועדיין לא התחיל "תקע", כיון שכל עוד לא התחיל את הברכה הבאה, הריהו עדין כאילו בברכה הקודמת, יגיד את הנוסח הזה "ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה".

ת. אמנם המשנה ברורה (ביאור הלכה סימן קיד ד"ה בלא חתימה) כותב, מתי יכול לומר את הנוסח, בין ברכה לברכה. למשל בשחרית ומנחה בראש חודש, אמר "ברוך אתה ה' המחזיר שכינתו לציון", ועדין לא התחיל מודים, ונזכר שלא אמר יעלה ויבוא, כאן יגיד יעלה ויבוא. כי אם לא יגיד וימשיך מודים, יצטרך לחזור לרצה, ותהיה לו ברכה לבטלה, לכן יגיד בין זה לזה, כי אין אפשרות אחרת. אבל במקרה שלנו, שנזכר שלא אמר ברוך עלינו אחר שאמר ברוך אתה ה' מברך השנים לפני תקע בשופר, למה תעשה הפסק לומר שמה ותן טל ומטר לברכה, הרי שמע קולנו לפניך, ותשלים שמה. וכיון שבלאו הכי דין זה נתון במחלוקת, אם יכול להשלים בין ברכה לברכה, תגיד אחר כך בשומע תפילה. אבל המגן אברהם, שערי תשובה, בן איש חי ועוד, פסקו שיגיד ותן טל ומטר לברכה בין מברך השנים לתקע בשופר.

ט. ובאמת שיותר נכון לעשות ככה. ויש לזה ראייה ממקום אחר. מה הדין המתפלל בראש חודש, ובשמע קולנו או ברצה, זכר שעוד רגע צריך לומר יעלה ויבוא, ופתאום הגיע לשים שלום, והוא לא זוכר, אמרתי יעלה ויבוא או לא אמרתי, חייב לחזור לרצה. למה? אומר רבי יעקב חגיז בשו"ת הלכות קטנות (ח"א סימן עח), ברגע אחד "אלף רעיוני יבהלוני", אלף חלומות מבלבלים לו את המוח ברגע אחד! יכול להיות שבאמת הוא חשב לפני רגע שזה ראש חודש, אבל עברו כמה שניות ושכח. וכן פסקו החיד"א ועוד רבים (עיין חזו"ע חנוכה עמוד רעג).⁶ לכן גם כאן, הוא חתם ברוך אתה ה' מברך השנים, ונזכר שלא אמר ברוך עלינו, אם תגיד לו כמו המשנה ברורה שיאמר בשומע תפילה, לך תדע אם הוא יזכור עד אז, אולי גם כשיגיע לשומע תפילה, ישכח.

י. עוד דוגמא, אותם שהזכרנו מקודם, שלא אומרים מוריד הטל בקיץ, ואומרים "רב להושיע מכלכל חיים בחסד", וטעה כן בחורף ולא הזכיר מוריד הגשם, חוזר. כותב הראב"ה, ומביא אותו מרן בשלחן ערוך (סימן קיד ס"ו), שאם נזכר כשאמר ברוך אתה ה' מחיה המתים, יגיד בין מחיה מתים לאתה קדוש משיב הרוח ומוריד הגשם. וכותב המשנה ברורה, שאין ללמוד מכאן לברך עלינו. כי גם שמה אין ברירה, אם לא תגיד משיב הרוח ומוריד הגשם בין מחיה מתים לאתה קדוש, אין לך אפשרות אחרת לתקן, לא בשמע קולנו ולא בשום מקום. כי שמע קולנו, מיועד לבקשות, ולא להזכרות שבה, ומשיב הרוח ומוריד הגשם זה שבח של הקב"ה.⁷ ומכל מקום, הלכה למעשה כיון שרוב האחרונים פוסקים שיגיד בין מברך השנים לתקע בשופר, ככה ראוי ונכון לומר, ובפרט ש"איזהו חכם המכיר את מקומו", ומכיר בעצמו שברגע אחד הוא יכול לשכוח, וחבל שיפסיד ויצטרך לחזור ולעשות ברכות לבטלה. ואמנם, במקרה שנזכר אחר שאמר "ברוך אתה ה' שומע תפילה", גם המשנה ברורה מודה, שיגיד "ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה" לפני שיתחיל רצה. כי אם לא ישלים פה, תהיה לו ברכה לבטלה.

רם, אנשים זוכרים שזה ראש חודש, עליך מוטל הדבר הזה. לכן כל אחד ישים לב לזה, ובפרט כשהוא חזן יזכיר גם לציבור שלא ישכחו.

⁴ מרן היה אומר ששומע תפילה, זו 'תחנה מרכזית', מה שאדם רוצה יכול לבקש שמה. שלום בית, אושר, פרנסה... לכתחילה אדם שיש לו חולה בתוך ביתו, הגמרא אומרת (ע"ז ה"א) שיקבש ב"רפאנו", אבל אם זה לא חולה בתוך ביתו, אלא יש לו מכר שרוצה להתפלל עליו, יבקש ב"שומע תפילה", לפני "ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו".

⁵ אמנם בשלחן ערוך הלשון "ותן טל ומטר", אך מרן זצ"ל אמר בשיעוריו שצריך לומר "ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה", כיון שבתפילה צריך לפרט יותר, ומרן השלחן ערוך קיצר בלשונו.

⁶ לא קורה לפעמים? אדם בא להגיד משהו... פתאום שוכח, 'מה באתי להגיד לך, רציני להגיד לך משהו... ברח לו... וולק לפני חמש שניות הוא בא להגיד, פתאום... נעלם לו.

⁷ הא למה הדבר דומה? אדם שבעשרת ימי תשובה, לא אמר 'זכרנו לחיים... כתבנו', יכול להשלים אם ירצה, בשמע קולנו, כיון שזו בקשה. אבל אם לא אמר "מי כמוך אב הרחמן...", לא יכול להשלים בשמע קולנו, כי זה שבח ולא קשור לענין.

למשל "ברך עלינו", מ-ז' חשון עד ז' כסלו היה אומר בקול רם ברוך עלינו לעצמו. כי ברגע שאומר קצת בקול רם - יזכור שאמר.²

ה. על כן, אדם שלא אמר 90 פעם, ואחרי שבועיים שלושה מ-ז' בחשון הסתפק אם אמר ברוך עלינו, אף שבאמת משער שאמר, צריך לחזור, כיון שלהלכה בתוך שלושים יום, כל שלא ברור לו שאמר, צריך לחזור, אף שאולי אמר ונמצא מברך ברכות לבטלה. לכן כמה זה חשוב לומר ברוך עלינו מעט בקול רם כדברי הרמב"ן והרשב"א. וגם יש בזה רווח שמזכה את אחרים להזכיר להם לומר.³

שכח ואמר ברכנו

ו. והנה אדם ששכח לומר "ברך עלינו", ואמר "ברכנו", מה דינו? הגמרא (ברכות ט"א) אומרת, **טעה ולא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים, מחזירים אותו.** מי שלא הזכיר בחורף "משיב הרוח ומוריד הגשם", מחזירים אותו. זה מדובר שגם לא אמר "מוריד הטל". היום אנחנו רגילים לומר בקיץ מוריד הטל, אז גם אם טעה בחורף ולא אמר מוריד הגשם, בודאי שאמר מוריד הטל, ולא חוזר. אבל בזמנם היו נוהגים, ועד היום יש מקומות שלא אומרים בקיץ כלום, לא מוריד הגשם, ולא מוריד הטל, כדברי הגמרא (תענית ג' ע"א) בטל וברוחות לא חייבו חכמים להזכיר, ואם בא להזכיר מזכיר. כיון שיש טל כל הזמן, לכן לא חייבו להזכיר בקיץ מוריד הטל. אדם כזה שטעה בחורף ואמר: "מחיה מתים אתה רב להושיע, מכלכל חיים בחסד", מחזירים אותו. **"שאלה בברכת השנים, אין מחזירים אותו, מפני שיכול לאומרה בשומע תפילה"**, אם לא אמר שאלה - בקשה "ברך עלינו", ותן טל ומטר לברכה, לא חוזר, כיון שיכול להשלים אחר כך בשומע תפילה, ולומר שמה "ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה". **"הבדלה בחונן הדעת, אין מחזירים אותו, מפני שיכול לאומרה על הכוס"**, אם שכח לומר "אתה חוננתנו" לא חוזר, כי יבדיל אחר כך על הכוס. מקשה הגמרא, והלוא למדנו במקום אחר, **טעה ולא הזכיר גבורות גשמים מחזירים אותו, שאלה בברכת השנים מחזירים אותו.** ואיך אמרת שאין מחזירים אותו, כי יכול לומר בשומע תפילה! עונה הגמרא: תלוי איפה הוא נזכר, אם נזכר לפני שאמר "שומע תפילה", למשל אמר "תשכון בתוך ירושלים עירך", פתאום מישהו אמר ברוך עלינו בקול רם, ונזכר שלא אמר, כיון ששומע תפילה לפניך, תגיד בשומע תפילה "ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה". אבל אם נזכר אחר שומע תפילה, למשל ברצה או במודים, מחזירים אותו. ולמה יש לו תשלומים דוקא בשומע תפילה? התוספות (ברכות ט"א) מסבירים, כי במסכת עבודה זרה (ז' ע"ב) למדנו, נחום המדי אומר, "שואל אדם כל צרכיו בשומע תפילה".⁴

בין ברכה לברכה

ז. אם אמר "ברוך אתה ה' שומע תפילה", ונזכר שלא אמר ברוך עלינו לפני שאמר "רצה", יש בזה מחלוקת הראב"ה ורבנו יונה, ומרן בשלחן ערוך (סימן קי"ט) פסק כראב"ה שיגיד בין שומע תפילה לרצה, "ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה".⁵ ובאמת, לא רק אם נזכר בין שומע תפילה לרצה, אלא הוא הדין אם נזכר אחרי שאמר "ברוך

² תשאל בן אדם, לפני חצי שעה התפללת מנחה, אמרת "סלח לנו"? הוא לא זוכר שאמר, אבל ודאי שאמר, כי לשונו רגילה לומר, רק הוא לא זוכר. [אני זוכר שאמרתי ברוך עלינו במנחה, למה? כי אמרתי בקול רם]. לכן אומר הרשב"א שכך נהג הרמב"ן, ושכן הוא נוהג. וכך מרן ורבנו עובדיה היה נוהג לומר. אני זוכר פעם התפללנו אצל מרן, היה כבר תחילת כסלו, מי כבר מזכיר ברוך עלינו בקול לאחר שלושה שבועות, ומרן אמר "ברך עלינו" בקול. למה? כי עשה כגדולי עולם הראשונים האלו.

³ פעם בתפילת מנחה של ראש חודש אצל מרן אף אחד לא הזכיר יעלה ויבוא בקול רם, ומרן שכח לומר יעלה ויבוא. כשראש חודש יום אחד - לפעמים נעלם לך שזה ראש חודש. בבוקר אמרת הלל, אחר כך הלכת לכולל, לעבודה, באת למנחה בערב, שכחת. אני זוכר לפני כעשרים שנה, קרא לנו רבה הראשי של כרמיאל הגאון רבי אליהו מלכא שליט"א לעבור לגור בעירו לכולל, ובערב למסור שיעורים ולזכות את הרבים, היינו קבוצת אברכים מוסרים מידי ערב שיעורי תורה לקהל הרחב. ובכל ראש חודש היו מתאספים כל שומעי השיעורים לבית הכנסת הגדול של רב העיר, ועורכים סעודה עם דברי תורה ופיוטים לכבודה של תורה, וכמבואר בשלחן ערוך (סימן ת"ט) "מצוה להרבות בסעודת ראש חודש". לכן כשאדם עושה ענין מראש חודש, קשה שישכח שהיום ראש חודש, אבל לא כל אחד עושה כן, לכן קורה ששוכח. וגם מרן שכח שראש חודש, וחזר עוד פעם את העמידה. אחר התפילה גער מרן בחזן, למה לא אמרת יעלה ויבוא בקול רם, "קהל עדתנו עליך יסמוכו", כשאתה אומר בקול

זוכר אחר שהתחיל רצה

יא. השאלה היא, מה יהיה הדין כשזוכר לאחר שאמר שומע תפילה, וכבר התחיל רצה או מודים, הגמרא אמרה שמחזירים אותו, אך לאיפה מחזירים אותו, בזה יש מחלוקת ראשונים. התוספות (ברכות כט ב) מביאים ירושלמי, שם כתוב, "אם לא שאל בברכת השנים, מחזירים אותו. ולהיכן מחזירים אותו? אמר רבי שמעון בשם רבי יוחנן, בראש חודש אם עקר רגליו חוזר לראש, ואם לאו חוזר לעבודה. הכא נמי אם עקר רגליו חוזר לראש, ואם לאו חוזר לשומע תפילה". כמו בראש חודש, אם סיים את התפילה, חוזר לראש. ואם לאו, חוזר לרצה. גם בברכת השנים, אם סיים את התפילה חוזר לראש, ואם לאו, חוזר לשומע תפילה. ולמה לשומע תפילה? כיון שחז"ל הקדושים נתנו לך את האפשרות לומר שם "ותן טל ומטר לברכה", למה תחזיר אותו אחורה ותגרום לעשר ברכות לבטלה? זו דעתם של התוספות, רבנו חננאל, רבנו יונה ועוד. אבל בעל הלכות גדולות, הרמב"ם, הראב"ד, הרשב"א, הריטב"א, והרא"ש, פוסקים שאם התחיל רצה, יחזור לברך עלינו. למה? אומר הרשב"א (ברכות כט ב) הגמרא הסבירה שהברייתא שאמרה "מחזירים אותו", דיברה כשזוכר לאחר שומע תפילה, וסתם "מחזירים אותו" היינו לאותה ברכה שטעה בה, שהרי לא אמרה מחזירים אותו לשומע תפילה, וכמו שאמרו שם "לא אמר גבורות גשמים מחזירים אותו", היינו לתקן באותה ברכה, [שכבר בארנו שאי אפשר לתקן משיב הרוח ומוריד הגשם בשומע תפילה], גם כאן שטעה ולא אמר שאלה בברכת השנים מחזירים אותו, היינו לאותה ברכה, ברכת השנים.

לשיטת הרמב"ם. גם הריטב"א (תענית ג סעי'ב) כתב שכך דעת הרי"ף, כי מזה שהעתיק את הגמרא וסתם את הדברים שמחזירים אותו, פשוט מחזירים אותו היינו לברכת השנים, כי אם היה צריך לחזור לשומע תפילה, זהו חידוש גדול שהיה לו לכתוב דבר זה.

הלכה למעשה

יד. להלכה, ברור שאנו עושים כדעת מרן וכמו שכתב בבית יוסף, שכיון שיש לנו שני עמודי הוראה, הרמב"ם והרא"ש, כך הלכה למעשה, ואם לא אמר ברוך עלינו, וזוכר לאחר שומע תפילה, חוזר לברך עלינו. כל שכן אם נצרף גם את דעת הרי"ף, שנמצא שיש לנו שלשה עמודי הוראה.

למה לא אומרים סב"ל

טו. אבל עדיין עלינו להתבונן, הגמרא בשבועות (לט סעי'א) אומרת, בשעה שמשביעים את האדם בבית דין, מזהירים אותו, תדע לך שאתה מזכיר שם שמים, וכל מי שמזכיר שם שמים לבטלה עובר על "לא תשא את שם ה' אלווקיך לשוא", והוי יודע שבשעה שהקב"ה אמר לא תשא, כל העולם כולו הזדעזע. זה לא דבר פשוט ברכה לבטלה. ומכאן, כתבו רבים מהאחרונים שאנחנו אומרים סב"ל [ספק ברכות להקל] אפילו נגד מרן. אם כן, גם פה לכאורה נגיד סב"ל נגד מרן. מצד אחד הרמב"ם וסיעתו אומרים תחזור לברכת השנים, מאידך התוספות וסיעתם אומרים תחזור רק לשומע תפילה. נאמר סב"ל, ויחזור לשומע תפילה.

חלם בקריאת שמע, מאיפה ימשיך?

טז. התשובה לזה, בגמרא ברכות (טז ע"א) וגם בירושלמי (פ"ב ה"ד), שם מדובר לגבי אדם שקרא קריאת שמע, וטעה. לאיפה הוא חוזר? אם למשל הוא זוכר שהתחיל "והיה אם שמוע", הוא זוכר שניגן ב"לאהבה" שני גרשיין¹⁰, אחר כך מסכן ויישן ויִרְדָּם, ואינו זוכר לאיפה הגיע "השמרו לכם", "ושמתם את". אומרת הגמרא, יחזור למקום שטעה. איפה ברור לך שאמרת, "לאהבה", תחזור משם. או אם הוא זוכר שסיים פרשה, אבל לא זוכר איפה, "ובשעריך" או "כימי השמים על הארץ", מה הדין? יחזור ל"ובשעריך". וכן, טעה בין "וכתבתם ל'וכתבתם", הוא אמר "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך", והוא לא יודע מה להמשיך "והיה אם שמוע" או "למען ירבו ימיכם"? חוזר לראשון. אבל אם אמר "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך", ולשונו המשיכה "למען ירבו ימיכם", כאן אנו אומרים, "חזקה - פִּינֵן", מן הסתם הוא אמר נכון, כמו שלשונו רגילה לומר. אלו דברי הגמרא בבבלי ובירושלמי בברכות.

חלם בעמידה, מאיפה ימשיך?

יז. הירושלמי לאחר זאת מוסיף, "התפלל ומצא עצמו בשומע תפילה, חזקה - פִּינֵן". המתפלל ופתאום מצא עצמו אומר "ברוך אתה ה' שומע תפילה", הוא לא זוכר שאמר ברכה לפני כן "את צמח", "תשכון", האם נאמר לו תחזור לברכה האחרונה שאתה זוכר שאמרת או ימשיך משומע תפילה? על זה אומר "חזקה - פִּינֵן", כיון שלשונו אמרה "ברוך אתה ה' שומע תפילה", חזקה שאמר נכון על הסדר. משמע, דווקא בגלל שאמר "שומע תפילה", לכן יש חזקה שאמר מה שלשונו רגילה על הסדר, אבל אם הוא לא זוכר בשומע תפילה, אלא חלם והוא לא יודע איפה הוא, על זה אומר הירושלמי, יחזור כבתחילה למקום הברור לו. כמו בקריאת שמע - שרק כשיצא לו בלשונו "למען ירבו ימיכם", אז אני אומר שבאמת הגיע לשם, אבל אם הוא לא זוכר

טעה ולא אמר "אתה חוננתנו"

יב. עוד ראייה מבוארת בדברי הרא"ש, הגמרא (ברכות לג ע"א) אומרת, מתחילה תקנו להבדיל במוצ'ש בתפילה - 'אתה חוננתנו'. אחר כך, כשהעשירו, תקנו להבדיל על הכוס. "חזרו והענינו"⁸ - כשחזרו ונהיו עניים עוד פעם, תקנו להבדיל בתפילה, ואחר כך אמרו שיבדיל גם בתפילה וגם על הכוס. ועל זה אומרת הגמרא, "אם טעה בזו ובזו, חוזר לראש" - אדם שטעה ולא אמר "אתה חוננתנו", ואחר כך טעה גם בכוס, חוזר לראש, היינו להתפלל ערבית עוד פעם, לתקן מה שלא אמר "אתה חוננתנו". ומזה לומד הרא"ש שגם במקרה שלנו, טעה בזו ובזו, טעה במברך השנים, חלם חלומות ואמר ברכנו. אמרו לו ניתן לך ציאנס לתקן בשומע תפילה, אבל הוא "וישן ויחלום שנית"... הרי זה טעה בזו ובזו שחוזר לראש, שכיון שנתנו לך אפשרות לתקן ולא תקנת, הכל בטל, ותחזור להתחלה להתפלל ולומר "אתה חוננתנו", גם כאן תתקן מהתחלה ותגיד מברך השנים.

יג. אחר כך אומר הרא"ש שאפשר ליישב את הגמרא הנ"ל גם לשיטת התוספות וסיעתם, שאומרים לחזור לשומע תפילה. כי לא דומה ממש ברכת השנים לטעה בזו ובזו של הבדלה. שמה הן שתי סוגי הבדלות שונות, "אתה חוננתנו" בתפילה, והבדלה שניה על הכוס, מה שאין כן בברכת השנים, אדם זה נמצא עכשיו בתפילה, אומרים לו תגיד "ברך עלינו", לא אמרת, תגיד בשומע תפילה, לא אמרת, לא כזה מוכרח להחזיר אותך עוד פעם לברך עלינו, כי בסך הכל עיקר התקנה היתה להגיד בתפילה, גם כשיאמר בשומע תפילה הוא אומר בתפילה. לא כן לגבי הבדלה, עיקר התקנה מתחילה היתה להבדיל בתפילה, לא אמרת, תעשה סוג הבדלה אחרת על הכוס. אם גם את זה לא נצלת, תחזור לעיקר התקנה להבדיל בתפילה. ומכל מקום אומר הרא"ש, כיון שבעל הלכות גדולות, פסק שחוזר למברך השנים "ודבריו דברי קבלה", כך היא ההלכה. נמצא שגם הרא"ש מצטרף

¹⁰ לכתחילה כותב מרן השלחן ערוך (סימן סא סעיף כד) שצריכים לקרוא קריאת שמע בטעמי המקרא. לכן לא נכון מנהג איזה חונים שאפילו שידועים את הטעמים, הם קוראים במנגינה של כל התפילה. והלא אפילו בתשעה באב, שמתפללים בבכי ואנחה ללא מנגינות, כתב מרן (חז"ע ארבע תעניות שג) על פי הגאונים שיקרא בטעמים. כל שכן ביום רגיל, ולמה לעבור על הלכה זו? גם ברגע שהוא קורא בטעמים, הוא יותר שם לב. המשנה אומרת "קרא ולא דקדק באותיותיה, יצא". מה זה יצא? בדיעבד, אבל צריך לקרוא לכתחילה. לכן יקפיד לקרוא בטעמים, וממילא ירויח גם שלא יבלע מילים "ושמתם את", "על לבבכם", הכנף פתיל" - הוא ישים לב יותר לדברים אלו.

⁸ היו תקופות בעם ישראל קשות ביותר, ברוב תקופות התנאים והאמוראים, היו גלויות קשות של מלכויות יוון, רומא, בבל ופרס, אבל כמה שהיו צרות לעם ישראל - שיא הפריחה של התורה, היתה דוקא בתקופה זו.

⁹ ישנה מחלוקת ראשונים מה זה "טעה בכוס"? הרשב"א אומר שטעה ועשה מלאכה לפני שהבדיל על הכוס. שהרי כיון שלא אמר "אתה חוננתנו", היה אסור לו לעשות מלאכה עד שיבדיל על הכוס, וכיון שעשה מלאכה לפני שהבדיל, נמצא שטעה בזו ובזו. ולדעת הרא"ש, הכוונה שלא אמר אתה חוננתנו ואכל לפני הבדלה. ולדעת האור זרועי, טעה גם בהבדלה, ומה יש לטעות בהבדלה כל כך? ברוך הגפן, בשמים, ונר, בלי "המבדיל בין קודש לחול".

לא איפה הוא, יחזור למקום שברור לו שאמר, הוא הדין בתפילה. אם ברור לו שאמר "מקבץ נדחי עמו ישראל", ומשם והלאה אינו זוכר, יחזור להשיבה שופטינו. וכך הביא מרן הבית יוסף (ס"ט טו) את הירושלמי הזה.

אם ברור לו שאמר "מקבץ נדחי עמו ישראל", ומשם והלאה אינו זוכר, יחזור להשיבה שופטינו. וכך הביא מרן הבית יוסף (ס"ט טו) את הירושלמי הזה.

כא. אם כן יש להבין למה אם נאמר סב"ל, הברכות שברך יהיו למפרע לבטלה. הרי כשהתחיל את ברכות התפילה, מגן אברהם... דעתו היתה לומר את כל הברכות כהוגן, ברך עלינו, תקע בשופר...? התשובה היא, באמת אין נידונונו דומה לנידון הריטב"א, כי בנידון הריטב"א - בנטילת ידים יש שני דברים, מצות הנטילה - נטלת! ועכשיו יש תנאי שצריך לאכול לחם, אלא שעתה אינני יכול, אנוס, חייב לנסוע, ממנה, כאן זו לא ברכה לבטלה, כי הברכה והמצוה נעשו כהוגן, רק התנאי לא התקיים. כיוצא בזה, זוג המתארחים אצל ההורים בסעודת ליל שבת וחוזרים לישון בביתם, האשה הדליקה נרות על דעת ליהנות מהם בחזרתם מבית ההורים, אך כשרצו לחזור הביתה לישון, התקיים בהם 'וארובות השמים נפתחו', יש גשם ואי אפשר לחזור, אין ברכתה לבטלה, כי המצוה נעשתה בשלימותה כהוגן, רק התנאי שצריך ליהנות מהנר לא התקיים. אבל לא כן בתפילה, כל עוד שלא סיים את כל התפילה עד 'המברך את עמו ישראל בשלום', הוא לא סיים את המצוה, כי כל שחסרה אפילו ברכה אחת, חסר במצוה. והרי זה דומה למי שבירך "על נטילת לולב", ובא לקחת את האתרוג ונפל ונפסל, שכיון שבפועל לא קיים את המצוה ולא נטלו, ברכתו לבטלה. לכן גם בתפילה אם תאמר סב"ל, כיון שבפועל לא קיים מצות התפילה, נמצא שלמפרע יהיו כל ברכותיו לבטלה.

ית. ולכאורה תשאל, הרי אדם זה לא זוכר איפה הוא נמצא, אתה אומר לו תחזור מספק להשיבה שופטינו, ואולי באמת הוא אמר "השיבה שופטינו", ורק בתשכון התחיל לחלום, נמצא שאתה מכשיל אותו בברכות לבטלה, ולמה לא נאמר סב"ל?! אלא מבואר מהירושלמי שלא אומרים סב"ל בתפילה. והסיבה לכך, כי כל מה שאומרים סב"ל, זה בגלל מה שבארנו שהחומרה של ברכה לבטלה היא גדולה ביותר, ומהפחד של זה אנחנו מעדיפים שלא תברך, אבל דוקא שלא תברך, כגון יצא משירותים ומסופק אם אמר אשר יצר או לא, סב"ל ולא יברך. ואף שאולי באמת לא ברך? עדיף שלא יברך, משיברך ברכה לבטלה. אכל תפוח, שתה רביעית מים, צריך לברך בורא נפשות, הוא לא זוכר אם ברך או לא, ספק ברכות להקל, זה נקרא להקל - אל תברך, שלא תכשל חלילה בברכה לבטלה. אבל במקרה שלנו, קולא זו מביאה לידי חומרא, כי זה שחלם בתפילה, ולא יודע לאיפה הגיע, להשיבה שופטינו או לתשכון, אם נגיד לו להקל ולהמשיך מאיפה שברור לו שלא אמר "את צמח דוד עבדך", אבל יכול להיות שגם הברכות שלפני כן הוא לא אמר, ונמצא שכל מה שיברך, הן ברכות לבטלה, ואף כל מה שבירך לפני כן עד תקע בשופר גם יהיו ברכות לבטלה, כי בתפילת שמונה עשרה, אם החסרת אפילו ברכה אחת, הכל לבטלה!¹¹ ולכן לא שייך להגיד סב"ל, כי אם כלפי שמים גלוי וידוע שלא אמר אותן ברכות, נמצא שכל התפילה שלו לבטלה, גם מה שברך לפני, גם מה שיברך אחרי, וגם לא יצא ידי חובת תפילה. לכן אין ברירה, אלא שיחזור למקום שברור שאמר, ואולי יהיו כמה ברכות לבטלה, אבל לא כל התפילה תהיה לבטלה, וגם נרויח שיצא ידי חובת תפילה.

צריך עיון

כב. נסיים בדבר אחד. גאון עוזנו רבנו יוסף חיים בעל הבן איש חי פוסק (בשלח אות יח) כדעת מרן השלחן ערוך, שאם טעה ולא אמר ברך עלינו, חוזר לברכת השנים, ומבואר כנ"ל שלא אומרים סב"ל. ואילו בדיון "המלך המשפט" שבעשרת ימי תשובה, שלדעת רוב מוחץ של הראשונים, ובכללם שלוש עמודי הוראה, אם טעה ואמר "מלך אוהב צדקה ומשפט", חוזר להשיבה שופטינו, חוץ מתלמידי רבנו יונה שלדעתם כיון שהזכיר 'מלך', יצא, והנה בזה פסק (נצבים אות יט) שלא חוזר, וכתב, "ואף על גב דמרן סבירא ליה שחוזר, קיימא לן סב"ל אפילו כנגד סברת מרן ז"ל". ולכאורה פלא! אם אומרים סב"ל נגד מרן בתפילה, אז גם בברך עלינו נאמר סב"ל ויחזור לשומע תפילה. והרי זה קל וחומר, כי בהמלך המשפט - רק תלמידי רבנו יונה אומרים שיצא, ורובם ככולם חולקים עליהם, ובכל זאת הוא אומר סב"ל וחושש לדעת יחיד, כל שכן בברך עלינו שהיה לו לחוש לירושלמי, התוספות, רבנו חננאל, רבנו יונה שאומרים שחוזר לשומע תפילה, ולומר סב"ל. זו באמת קושיה עצומה, וצריך עיון גדול, ואדרבה מי שיש לו תירוץ, נשמח שיגיד לנו.

יט. לפי זה גם במקרה שלנו, אדם זה נמצא במודים וזוכר שלא אמר ברך עלינו, לרמב"ם צריך לחזור לברך עלינו, לתוספות לשומע תפילה. אם נגיד סב"ל ויחזור לשומע תפילה, נמצא שלפי הרמב"ם וסיעתו כל ברכה שיברך מכאן ולהבא היא לבטלה, וגם כל ברכותיו שלמפרע יהיו לבטלה, וגם לא יצא ידי חובת תפילה. לכן עדיף ללכת בתמימות עם השו"ע שפסק כעמודי ההוראה, ואל תאמר סב"ל נגד מרן, כי ממה נפשך תעשה ברכות לבטלה.

למה ברכותיו לבטלה למפרע

כ. ולכאורה עדיין יש להבין, למה אם נגיד סב"ל, כל הברכות שבירך למפרע יהיו לבטלה? הרי יש כלל מפורסם שכותב הריטב"א (חולין קו ג'), למשל, המתארח בבית חברו ונטל ידיו עם ברכה בשביל לאכול כביצה פת¹², ופתאום בא לשלחן ורואה 'בן פורת יוסף', שלחן ערוך מלא מטעמים, מינים ממינים שונים, בשר, עופות ודגים, אומר אני

מכביצה זה סעודת ארעי, ובשבת צריך לאכול סעודת קבע, לפחות מעט יותר מכביצה כ-60 גרם (שר"ע סימן רצא סעיף א). והוא לא אכל כשיעור, והתחיל לאכול מהחמין ושבע, הוא עשה שלא כהוגן, הוא ביטל סעודת שבת, סעודת שבת נקראת על שם הפת, הוא חייב להשלים את הסעודה מאוחר יותר, כמו מי שהיה חולה בבוקר של שבת ולא יכל לאכול הסעודה, ולאחר כמה שעות החלים, ישלם עכשיו את הסעודה שהחסיר. אך מכל מקום, לעצם ברכת הנטילה, אין לו ברכה לבטלה, כיון שבעת שבירך היה בדעתו לאכול לחם כביצה.

¹¹ לכן אם למשל נמצא בנסיעה ואין לו סידור, הוא יודע את כל התפילה בעל פה חוץ מברכה אחת, רק ב"על הצדיקים" הוא מתבלבל, עם הצדיקים תמיד הוא מסתבך... מה דינו? אסור לו להתפלל. הוא נקרא אנוס, אם זה מנחה - יתפלל ערבית שתיים. כיון שאם חסרה ברכה אחת, כל ברכותיו לבטלה (עיי' שו"ת יביע אומר ח"ב סימן ט אות ה, ובחדש הערה 5).

¹² מי שאוכל פת פחות מכזית, לא חייב ליטול ידים. אבל אוכל כזית, נוטל בלי ברכה, ואם אוכל כביצה ומעלה - נוטל ידים עם ברכה (שר"ע סימן קנח סעי' ב ג).

אבל אם נטל ידים על דעת לאכול לחם, ופתאום הביאו לפניו רק לחמניות מתוקות שברכתן מזונות, ברכתו על הנטילה לבטלה, כאן זה כבר לא קשור לריטב"א, כי הוא מדבר כשאדם יש לו פת, וחשב לאכול פת, ואחר כך חזר בו, בזה אינה ברכה לבטלה, כי התכוון באמת לאכול לחם ויש לפניו לחם, אבל במקרה שהביאו לחמניות מתוקות, פשוט התברר שטעה, הוא רק חשב שיש לו לחם וברך בטעות, [ברור שאם יאכל עכשיו שיעור קביעות סעודה, 216 גרם, אז לא תהיה ברכתו לבטלה]. והרי זה דומה לאדם שלקח עגבניה ירוקה, ואמר לו שזה תפוח, וברך "העץ", הרי בודאי שברכתו לבטלה. אף שבאמת היה בדעתו שזה תפוח, לא אכפת לי מדעתו, כי דעתו היא טעות מן היסוד.

¹³ אמר אני יעשה כדברי הגמרא בשבת (קמ"ב) אמר רב חסדא, כשהייתי עני לא אכלתי ירקות, וגם כשנעשיתי עשיר לא אכלתי, ולמה? בעניותי לא אכלתי, כי ירקות "מיגרר גריר", גוררים את התיאבון, ואני עני ואין לי מה להשלים התיאבון, אני יאכל מלפפון אהיה יותר רעב, במה אשלים את זה? וכשנהייתי עשיר גם לא אכלתי ירקות, אמרתי "עד דליעול יקא, ליעול בשרא וכוור", עד שאכניס ירקות, אוכל בשר ודגים. אז אדם זה אומר גם כמו רב חסדא, "עד דליכול נהמא, ליכול בשרא", עד שאוכל לחם, אוכל בשר.

שאלה מהקהל: אבל הוא אנוס? תשובה: מי שברך בורא פרי העץ במרפסת ביתו, ופתאום נפל הפרי מידו והתגלגל לכביש, אפילו שהוא אנוס כי באמת התכוון לאכול, ברכתו לבטלה, רק שלא יקבל עונש, כי אנוס רחמנא פטריה.

¹⁴ או למשל אדם בבית שלו נטל ידים לארוחת ערב, פתאום מישהו התקשר אליו "יוסי יוסי מהר אתה יורד למטה?" אבל סיכמנו עוד רבע שעה? לא לא, אני חייב עכשיו לצאת! מה יעשה? הוא לא אכל כלום, אפילו לא סיגרים ולא שום דבר, זו לא ברכה לבטלה. כיון שבשעה שבירך על הנטילה, דעתו היתה לאכול לחם. אם מצוי גם לפעמים בשבת בבוקר שיש שאינם זהירים לאכול פת כשיעור כביצה. והולא פחות